

INFORMATIVNO-KOMUNIKACIJSKI ASPEKTI PARTICIPACIJE GRAĐANA U LOKALNOJ UPRAVI

Najil Kurtić

Uvod

Sudjelovanje građana u politici i građanskom životu jedan je od četiri elementa uspješne demokracije. To sudjelovanje Diamond i Morlino (2004) vide mnogo šire od mogućnosti građana da periodično biraju, odnosno mijenjaju vladajuće elite. Građani bi, u demokratiji, trebali djelovati i između izbora; kao korektiv vlasti, biti uključeni u donošenje odluka, te nastojati da se njihov glas stalno čuje.

U literaturi se za ovakvu ulogu građana u političkom životu koriste pojmovi kao što su: *civic engagement* (građanska uključenost) i *political participation* (politička participacija), *voter engagement*, *voter participation* (participacija birača). U laičkom i medijskom, a često i u naučnom diskursu prevladava sinonimna upotreba. Ako se i pravi razlika, tada se radi o ne toliko bitnim nijansama, kao na primjer kada se pod pojmom političke participacije misli na procese i aktivnosti kojima građani utiču na procese vladanja, odnosno odluke vlade, na različitim nivoima, a pod pojmom političke uključenosti interesiranje za politiku i razgovor o politici.

U novijem naučnom diskursu pojam političke participacije je sveobuhvatniji i konkretniji. Povećana *sveobuhvatnost* odnosi se na uključivanje u sadržinu pojma uz tradicionalne (uglavnom institucionalne) forme i oblike participacije i inovativne oblike koje su donijele konceptualne i strukturalne promjene u političkoj filozofiji i razumijevanju demokratije u smislu evolucije od elitističke ka deliberativnoj, te nove mogućnosti komuniciranja koje su stvorene razvojem informaciono-komunikacijskih tehnologija. Te se promjene odražavaju na različite aspekte participacije. Tako, na primjer, pomjeranje fokusa sa modela elitističke na modele participativne i deliberativne demokratije, koji se dešava u savremenim zrelim demokratijama, aktuelizira dimenziju nivoa uključenosti kako građana tako i političkih

struktura, redefiniranja koncepata institucionalne i vaninstitucionalne participacije i, na koncu, proširenja spektra oblika (aktivnosti) participacije. Različite modele demokratije prate različiti oblici strukturiranih prilika za sudjelovanje i različiti modeli komuniciranja (Dahlgren, 2013). Istovremeno razvoj i penetracija informacijsko-komunikacijskih tehnologija omogućava jednostavniji i brži pristup komunikacijskim kanalima s obje strane; izlazne kao izvoru informacija, relevantnih za kvalificirano uključivanje u političke procese pa i tokove upravljanja zajednicama na svim nivoima, ali i ulazne (emisione) kao multipliciranim mogućnostima za unos volje i interesa građana u tokove kreiranja javnih politika i utvrđivanja konačnih upravljačkih odluka.

Povećanje konkretnosti pojma političke participacije odnosi se, prvenstveno, na bližu identifikaciju aktera participativnog procesa, uključujući i njihove uloge.

Nedostatan je pristup koji u procesu građanske participacije vidi samo građane. Po tom konceptu građani nešto rade u području politike, odnosno upravljanja zajednicom. Međutim, to nije prazan prostor. On je već zaposjednut, sasvim legalno, od strane izabranih ili imenovanih nosilaca upravnih funkcija. Kada građani nešto rade u prostoru odlučivanja, oni to, očigledno je, rade nekom ili s nekim. U ovom slučaju taj neko raspolaže polugama moći. Svaka akcija izaziva reakciju, tako da participativni proces moramo vidjeti kao socijalnu, političku i komunikacijsku interakciju dvije strane. Zato je veoma bitno u definiciju uključiti sve relevantne aktere participativnog procesa, kao i definirati prirodu njihovog uzajamnog odnosa i identifikovati aktivnosti koje poduzimaju, odnosno koje se od njih očekuju kao zalog funkcioniranja procesa. To podrazumijeva uzimanje u obzir ne samo građana već i obnašatelja zakonodavne i izvršne vlasti na različitim nivoima, čija responzivnost na građanske inicijative i doprinose u konačnici određuje i kvantitet i kvalitet participativnih događaja. Iz te perspektive neodrživo je reduciranje aktera na javnost u definicijama koje političku participaciju opisuju kao “sve dobrovoljne aktivnosti koje javnost poduzimaju kako bi utjecala na javne politike izravno ili utječući na odabir osoba koje donose političke odluke” (Uhlaner, 2001).

Uloga nosilaca javne vlasti naglašena je u *Kodeksu pozitivne prakse sudjelovanja u odlučivanju*, koji je 2009. godine utvrdio Odbor ministara Vijeća Evrope na prijedlog Konferencije međunarodnih nevladinih organizacija. Kodeks naglašava odgovornost tijela javne vlasti država članica Vijeća Evrope, pa i zemalja koje su na putu da to postanu, za građansku participaciju u odlučivanju o pitanjima od javnog interesa, i to na svim nivoima.

U teorijskim raspravama o građanskoj participaciji, postoje dileme u bližem određenju samih aktivnosti koje se mogu klasificirati kao participativne. Rezultati tih rasprava neposredno se odražavaju na razumijevanje uloge informacijsko-komunikacijskih struktura (modela, kanala, medija, agenasa) u realiziranju tih aktivnosti, odnosno u procesu građanske participacije u cjelini. Jedna značajna grupa teoretičara zagovara klasifikaciju po kojoj su to samo legalne, institucionalne aktivnosti, koje su pod nekom kontrolom zvaničnih organa vlasti.

Druga grupa teoretičara, ali i praktičara, naročito aktivista i lidera organizacija civilnog društva, proširuje beskonačno spektar tih aktivnosti, ostavljajući prostor inventivnosti mladih da koristi ne samo nove informacijsko-komunikacijske tehnologije i kanale učešća zasnovane na njima nego i da na potpuno novi (inovativan) način koristi klasične kanale.

Ove dileme mogu bitno uticati na empirijsku konceptualizaciju participacije, pa i na širinu spektra legalnih aktivnosti koje su dostupne građanima, ali i koje će podržavati ostali učesnici u procesu. To se neposredno reflektira i na samu konstituciju komunikacijskog podsistema građanske participacije. Legalizacija vaninstitucionalnih, inovativnih pa i protestnih aktivnosti kao instrumenata građanske participacije bitno mijenja prirodu, strukturu i relacije unutar komunikacijskog podsistema. U klasičnoj, institucionalnoj verziji, aktivnu, pokretačku ulogu pa i vlasništvo nad komunikacijskim podsistemom građanske participacije imaju institucije vlasti. Od njihove dobre volje, preciznije kazano responzivnosti na potrebe i aspiracije građana da učestvuju u donošenju odluka i spremnosti na podjelu političke moći sa građanima i njihovim organizacijama, u najvećoj mjeri zavisi vitalnost i efikasnost procesa građanske participacije. U ozračju savremenih informaciono-komunikacionih tehnologija (Interneta), prvenstveno Weba 2.0 i socijalnih mreža, građani se nameću kao aktivni agensi komunikacijskog podsistema. Građani, zahvaljujući svojoj prosumentskoj poziciji, uspijevaju nametnuti ostalim akterima u procesu političke participacije čak i dnevni red, ne samo javnog već i institucionalnog diskursa. Između aktera procesa participacije razvijaju se institucionalizirani i izvaninstitucionalni kanali i oblici komunikacije, sa porukama koje i ne moraju biti eksplicitno političke, ali koje u konačnici ciljaju na utjecaj na vlast, odnosno ostvaruju taj utjecaj ubacujući se u područje distribucije političke i društvene moći. Takvom proširenju opsega pojma odgovara definicija po kojoj “građanska participacija obuhvata sve zakonski dopuštene i zakonski nedopuštene aktivnosti potpore, postavljanja zahtjeva, debata i ostalih oblika političkog izražavanja bilo verbalno ili putem medija” (Lam, 2003).

Redistribucija komunikativne moći kao uslov za redistribuciju političke moći

Mada se u empirijskoj ravni građanska participacija odvija pa i pokazuje kao utjecaj na političke procese i upravljanje političkim zajednicama, u suštini je riječ o redistribuciji političke moći zasnovane na preddemokratskim pa i ranim (elitističkim) demokratskim modelima upravljanja društvom. Uslov za redistribuciju političke moći je redistribucija komunikativne moći. Odsudnu odbranu statusa quo politički lideri i nositelji upravnih funkcija na svim nivoima organiziraju u kanalima dominantnog utjecaja na medijske sadržaje.

Ova činjenica naročito dolazi do izražaja pri pokušaju razumijevanja različitih oblika pasivnog i aktivnog opstruiranja institucionalnih (normativno propisanih) oblika participacije od strane nosilaca vlasti. Uočljivo je da se sve opstrukcije dešavaju kao kontrola odliva i priliva informacija u podsistem upravljanja i odlučivanja zajednicama, a u krajnjoj instanci kao suzbijanje kulture civilnosti.

Pod kulturom civilnosti misli se na: 1) političku usmjerenost – stavove sudionika političkih i društvenih procesa prema političkom sustavu i njegovim različitim dijelovima (političnosti) te 2) njihove stavove prema vlastitoj ulozi u tom sustavu (Almond, Verba, 1963).

Tek demokratska politička kultura (participativna i deliberativna sa velikim komunikacijskim kompetencijama) vladajućih elita omogućava otvorenost i decentralizaciju društvenih institucija na čijem se čelu nalaze zahvaljujući izbornim rezultatima i u konačnici minimizirati utjecaj administrativne hijerarhije, odnosno omogućiti redistribuciju političke moći u korist građana (Albrechts, Mandelbaum, 2005).

Werba razlikuje tri tipa političke kulture: parohijalnu, participativnu i podaničku.

U *parohijalnoj* političkoj kulturi ne postoji svjesnost o političkom sistemu niti o podjeli uloga unutar političkih upravljačkih procesa pa ni o povezanosti vlastitih egzistencijalnih uslova i mogućih promjena sa politikom. Sve to rezultira odsustvom građanske participacije pa i potrebe za uređenim komunikacijskim podsistemom.

U *podaničkoj* kulturi građani su svjesni politike, političkih procesa, uloga u političkim procesima, političke moći i utjecaja koji politika ima na njihov život. Međutim, svoj angažman zadržavaju na nivou isporučivanja očekivanja i zahtjeva političkim elitama. Ovom tipu političke kulture odgovaraju

jednosmjerni kanali komuniciranja masovnih medija, koji funkcioniraju kao svojevrsni glasnogovornici javnosti.

U *participativnoj* kulturi građani imaju holistički pristup prema politici i političkom sistemu, razumiju totalnu determiniranost vlastite egzistencije političkim interesima i procesima i razumiju smislenost vlastitog uključivanja u ulogu aktivista. Participativnoj kulturi odgovara definicija po kojoj se građanska participacija odnosi na “veliki broj ljudi koji se uključuju u određene situacije ili radnje kako bi poboljšali svoje blagostanje, tj. prihod, sigurnost ili samopoštovanje” (Cohen, Uphoff, 1980).

Na temelju svega zaključujemo da se građansko sudjelovanje ne može svesti na pojedine aktivnosti, pa ni na skup tih aktivnosti kojima se građani ubacuju u pojedine institucijske aranžmane za donošenje odluka. To je prije svega jedan vid autoriteta koji ima pretenzije da donosi odluke (Arnstein, 1969). Aktivnosti su, bez obzira na žanr, samo mediji koji te pretenzije prenose, dostupnim kanalima, centrima političke moći. Građani imaju uvijek mogućnost da izaberu kanale pa i aktivnosti koji nisu zarobljeni od strane elita vlasti, ali u komunikacijskim i participativnim kanalima koje zaposjednu moraju dominirati da bi uspješno i uvjerljivo prenijeli svoju poruku.

Veoma bitno je da se taj autoritet odnosi ne samo na 1) donošenje odluka, koje pokreću profesionalni upravljači javnim institucijama, već i na 2) stavljanje pitanja na dnevni red, kao i na 3) unos svojih mišljenja, interesa pa i informacija u sam proces odlučivanja (Gaventa, 2004). Sva tri ova elementa dolaze naročito do izražaja u građanskoj participaciji na lokalnom nivou.

Specifičnosti lokalnog nivoa participacije i participativne komunikacije

Na lokalnom nivou uređuje se većina pitanja koja se neposredno tiču egzistencije građana i njihovih stvarnih potreba. Građani su na različite načine involvirani (informativno i empirijski) u problemska područja o kojima raspravljaju i odlučuju organi lokalne samouprave. To ih kvalificira da zauzimaju stavove i kreiraju vlastite vizije rješenja aktualiziranih pitanja, pa čak i kada, iz različitih razloga, ne raspolažu sa dovoljno relevantnih i validnih informacija. Na drugoj strani efekti, odnosno posljedice odluka (dobrih ili pogrešnih) mnogo se neposrednije, brže i vidljivije manifestiraju u samom, lokalnom vidokrugu građana.

Lokalnim liderima je mnogo teže nego liderima na nacionalnom nivou koristiti tehnike manipulacije percepcijom građana; spinovanjem, pomjeranjem pažnje i agresivnosti, uokvirivanjem, odnosno isforsiranim širenjem slike, zaklanjanjem iza kolektivnih identiteta i sl. Građanima je na raspolaganju

bogati spektar alternativnih komunikacijskih kanala kojima se virusnom brzinom šire informacije. Lokalnim liderima je dostupniji pristup lokalnim medijima, pa ih mogu i kontrolirati, ali su i kontinuirano izloženi “komšijskoj” pažnji i interpretaciji u alternativnim, nekontrolisanim kanalima. Sve su to faktori koji utiču na stanje participacije građana; prvo na ostvarivanje institucionalnih oblika participacije, predviđenih normativnim okvirom lokalne zajednice, drugo, na posvećenost lidera lokalne uprave participativnom, odnosno deliberativnom konceptu uprave, kao i na njihovu spremnost da sa građanima dijele političku i društvenu moć, što presudno utiče na kvalitet institucionalnih oblika participacije, i treće, na bogatstvo spektra vaninstitucionalnih oblika participacije.

Na lokalnom nivou izjednačava se značaj spremnosti građana da se uključe u participatorne procese i aktivnosti i spremnosti lidera lokalne uprave da građane prihvate kao ravnopravne partnere u području donošenja najznačajnijih odluka o zajednici. Ta se spremnost ogleda prvenstveno u: povjerenju građana u kredibilitet participatornih aktivnosti koje pokreću i servisiraju lokalne uprave, aktuelnosti i blizini teme javne rasprave, dostupnosti kanala participacije, odnosno komunikacije, otvorenosti, transparentnosti i inkluzivnosti i stanju komunikacijskih kapaciteta (informacijsko-komunikacijskog podsistema) lokalne uprave, koji u konačnici determiniraju uključivanje građana u proces donošenja odluka na smislen način (Gaventa, 2004).

Dakle, građanska participacija uopće, pa i na lokalnom nivou, podrazumijeva dvije stvari: prvo, mnoštvo inkluzivnih kanala i mehanizama, kako tradicionalnih tako i modernih, kojima građani imaju slobodan (jednostavan i bez većih troškova) *prosumerski* pristup i drugo, kontinuirano angažiranje političkih lidera i upravnih administracija na institucionalnom redizajnu upravnog i informacijsko-komunikacijskog podsistema koji će pratiti strukturalne promjene koje donose generalne preorijentacije na participativnu i deliberativnu demokratiju i vrtoglav razvoj i penetraciju digitalnih informacijsko-komunikacijskih tehnologija.

Na lokalnom nivou se združuju principi participativnog i deliberativnog modela demokracije; 1) zainteresiranost i spremnost građana da učinkovito sudjeluju u odlučivanju ako im se pruži prilika za to (Held, 1990) i ako mogu vidjeti direktnu poveznicu svog sudjelovanja i konkretnog ishoda (Pateman, 2012) i 2) racionalnu i informiranu diskusiju tokom koje se pojedinci suočavaju s činjenicama i različitim perspektivama o problemu, na temelju čega donose informiranu odluku (Held, 2006). Teorell (2006) čak smatra da konačna odluka nije toliko značajna koliko je značajno zajedničko mišljenje

do kojeg se dolazi u raspravi. Habermas (2013) u svemu tome vidi fenomen javnosti posredovan sistemom komunikacije između formalno organiziranih i neformalnih rasprava licem u lice, u arenama i na najvišoj i na najnižoj razini političkog sustava.

Participativni kapacitet građana

Definirajući političku participaciju kao “sve aktivnosti građana kojima se više ili manje izravno (dakle i neizravno) utječe na izbor vlasti i utječe odluke vlasti” Verba i Nie su u participativne aktivnosti građana, uz klasične oblike i tehnike sudjelovanja u političkim kampanjama i političkom životu zajednice, svrstali i sve druge (nove i izvaninstitucionalne načine) kojima građani mogu biti aktivni i utjecati na procese vladanja (Verba, Nie, 1972). Ključno je uzeti u obzir šta sve i kako građani to čine u nastojanju da utiču na vlast. U najopštijem smislu možemo govoriti o tri osnovne funkcije utjecaja građana na politički život zajednice: 1) izborna-potporna, 2) zahtjevno-potražna i 3) kontrolno-kritička funkcija. *Izborna-potporna funkcija* vezana je za učestvovanje građana u izbornom procesu i različite načine pružanja potpore svojim kandidatima, uključujući i različite kanale iskazivanja svojih vizija, interesa i ciljeva vezanih za društvenu zajednicu. *Zahtjevno-potražna funkcija* vezana je za elitistički i dijelom participativni model demokratije i prostor javnosti, odnosno javnog diskursa u kojem građani na različite načine isporučuju izabranim zvaničnicima svoja očekivanja i svoje ocjene (zadovoljstvo ili nezadovoljstvo) stanjem za koje smatraju odgovornim izabrane strukture vlasti. *Kontrolno-kritička funkcija* izražena je u participativnom i deliberativnom tipu demokratije, koji uz opći demokratski ambijent podrazumijeva i visok stupanj otvorenosti političkih i upravnih struktura, odnosno transparentnosti i inkluzivnosti i stabilan participativan podsistem komuniciranja.

U ostvarivanju sve tri ove funkcije do izražaja dolaze komunikacijske kompetencije građana i izgrađenost demokratskog podsistema komuniciranja u zajednici. Ova dva faktora direktno ili indirektno utiču na tip i nivo uključivanja građana u političke i procese upravljanja društvenom zajednicom. Moguće je na osnovu različitih kriterija izvršiti tipologizaciju političke aktivnosti građana. Vidjet ćemo da se svi ti kriteriji jednim dijelom odnose i na komunikacijsko ponašanje građana, odnosno nivo uključenosti u javni diskurs.

Najčešća klasifikacija je na osnovu sadržine participativnih aktivnosti. Tako Perry i suradnici sve oblike građanske političke participacije svrstavaju u pet grupa: 1) glasanje na izborima, 2) učestvovanje u stranačkim kampanjama, 3) komuniciranje s političarima i administracijom, 4) učestvovanje u

grupnim aktivnostima i 5) protestiranje (Parry et al., 1992). Veoma sličnu klasifikaciju načinili su Verba i Nie. Sve participativne aktivnosti građana svrstali su u četiri grupe: 1) *političke kampanje* (pohađanje političkih skupova, uvjeravanje drugih kako da glasuju, aktivnosti u radu stranke ili za kandidata, novčana potpora za stranku ili kandidata); 2) *aktivnosti glasanja* na izborima; 3) *komunalne aktivnosti* (angažiranje u rješavanju različitih komunalnih problema) i 4) *individualni kontakti sa dužnosnicima* na različitim nivoima vlasti (Verba, Nie, 1972). Uočljivo je da ova klasifikacija ne uključuje kategoriju protestnog ponašanja koju Parry i suradnici dijele u devet kategorija aktivnosti: potpisivanje peticija, pohađanje protestnih skupova, organiziranje peticija, politički štrajkovi, protestni marševi, politički bojkoti, kontaktiranje medija, blokiranje prometa i fizičko nasilje (Parry et al., 1992). Sa stajališta legalnosti, protestne aktivnosti moguće je razvrstati u tri grupe: “legalne aktivnosti”, “aktivnosti građanske neposlušnosti” i “aktivnosti nasilja” (Marsh, 1977).

Drugi kriterij klasifikacije je zainteresiranost građana za politiku i spremnost na uključivanje (na djelovanje), jednostavnije kazano participativni potencijal građana. Kaase i Barnes (1979) na osnovu zainteresiranosti za politiku i spremnosti građana na uključivanje u procese odlučivanja artikulišu četiri tipa građana: 1. *tip političke apatije* (bez interesa za političke i upravljačke procese u zajednici, koji se ne uključuju u participativne procese); 2. *tip političke pasivnosti* (pokazuju interes za političke i upravljačke procese, ali nisu skloni ličnom uključivanju); 3. *tip ekspresivnog djelovanja* (bez pokazivanja interesa za politiku, isključenost iz komunikacijskih tokova političkog informisanja, ali se uključuju u participativne događaje) i 4. *tip instrumentalnog djelovanja* (združen interes za politiku koji rezultira dobrom informiranošću i spremnošću na uključivanje).

Dominacija jednog ili više tipova učesnika u konkretnom participativnom događaju odredit će kvantitativna i kvalitativna svojstva rasprave (interakcije) među učesnicima; bogatstvo prijedloga, primjedbi, sugestija i informacija, snagu i imperativnost outputa prema vladajućim elitama. Jednostavno kazano, klasificirat će taj događaj u grupu uspješnih, produktivnih ili u grupu pro forme rasprava. Međutim, ostaje otvoreno pitanje u kojoj mjeri faktori zainteresiranosti za političke procese i zbivanja u društvenoj zajednici i spremnosti na uključivanje u tim procesima utiču na pristajanje uz konvencionalne, odnosno uz nekonvencionalne oblike participacije. Veoma uvjerljiv odgovor na ovo pitanje dali su Kaase i Marsh. Oni su na osnovu spremnosti na uključivanje u konvencionalne procese odlučivanja, kao i na osnovu protestnog potencijala, prepoznali pet tipova građana: 1. neaktivni, 2. konfor-

misti, 3. reformisti, 4. aktivisti i 5. protesteri (prosvjednici). *Spremnost na konvencionalnu participaciju* su skalirali na sljedeći način: odsutnost bilo koje aktivnosti (0), čita o politici u novinama (1), razgovara o politici s prijateljima (2), radi s drugima u zajednici (3), radi za političku stranku ili kandidata (4), uvjerava druge da glasuju za određenu stranku (5), pohađa političke skupove i (6) kontaktira javne dužnosnike.

Protestni potencijal je stupnjevan ovako: (0) nijedna aktivnost, (1) potpisivanje peticija, (2) pohađanje zakonitih demonstracija, (3) pridruživanje bojkotima, (4) odbijanje plaćanja rente ili poreza, (5) zaposjedanje zgrada ili tvornica, (6) blokiranje prometa uličnim demonstracijama i (7) pridruživanje divljim štrajkovima.

Participativni potencijal neaktivista reduciran je na mogućnost pridobijanja potpisa na peticijama. Konformisti se dosljedno zadržavaju u granicama spektra konvencionalnih aktivnosti. Reformisti preferiraju konvencionalno djelovanje, ali su spremni i na legalne proteste (peticije, protestna okupljanja, pa čak i na bojkot). Aktivisti su spremni spektru konvencionalnih i legalnih aktivnosti priključiti i neke nelegalne protestne oblike. Protesteri pokazuju isključivo interesovanje za učesće u protestnim direktnim aktivnostima, bez obzira da li su legalne ili nelegalne. Skoro ih je nemoguće pridobiti za konvencionalne oblike participacije (Kaase, Marsh, 1979). Iz svih ovih klasifikacija da se zaključiti da participativni i komunikacijski kapacitet građana konvergiraju, odnosno da su u simbiotskom odnosu. To će postati još vidljivije nakon klasifikacije vrste participativnih procesa.

Vrste participativnih procesa

Elementarna je podjela vrsta političke, odnosno građanske participacije (bez obzira na nivo političke zajednice u kojoj se dešava) na 1) konvencionalnu (institucionalnu) i 2) nekonvencionalnu (izvaninstitucionalnu). Glavni kriterij za ovu podjelu je odnos prema formalnom političkom sistemu, unutar kojeg se pojedinačni participativni događaji odvijaju.

Konvencionalni, odnosno institucionalni oblici participacije osmišljeni su unutar formalnog političkog sistema. Normativno su definirani i koncipirani u formi direktne oficijelne interakcije građana i uprave (političkih institucija). Ovu vrstu participacije bitno definiše to što dnevni red i uvjete (mjesto, vrijeme, kanale, pravila, pa čak i format izlaznih informacija javnog diskursa) nameću institucije, u slučaju građanske participacije na lokalnom nivou, organi lokalne uprave.

U ovu grupu aktivnosti spadaju: javne rasprave, fokusne grupe, javne konsultacije, okrugli stolovi, ankete i sve vrste interakcija sa građanima na oficijelnim mrežnim medijima.

Tipičan primjer konvencionalnih, odnosno institucionalnih participativnih aktivnosti su javne konsultacije. Javne konsultacije se mogu definisati iz dvije perspektive; prvo kao skup planiranih i organiziranih aktivnosti koje imaju za cilj aktivno uključivanje građana u kreiranje javne politike. Pojam javnih konsultacija reduciran je na organizacijsku dimenziju, izjednačavajući ih sa kampanjom participativnih događaja. Iz druge perspektive javne konsultacije su posebna vrsta interakcije vlasti i građana kojom se građani uključuju (miješaju) u procese kreiranja javne politike. Ova definicija naglašava da se radi o posebnom konceptu (pristupu) vođenju javne politike. U oba slučaja uočavamo u značenjskom polju ovog pojma angažiranje dvije grupe subjekata. Na jednoj strani je društvena struktura, koja osmišljava, planira i upravlja procesom javnih konsultacija svjesno prepuštajući jedan dio političke moći građanima. Na drugoj strani su građani koji su manje ili više zainteresirani za pojedine aspekte javne politike (Kurtić et al., 2002).

Nekonvencionalni ili izvaninstitucionalni oblici političkog sudjelovanja su oni koji ne djeluju unutar formalnog političkog sustava te su veoma često izraz nezadovoljstva mogućnošću utjecaja kroz konvencionalne oblike participacije i veoma su kritički raspoloženi prema političkim elitama (Vozab, 2019). U ovu vrstu građanske participacije spadaju aktivnosti kao što su: javni prosvjedi i protestna okupljanja građana, blokada institucija ili saobraćajnica, okupacija pojedinih gradskih područja, pisanje, potpisivanje i upućivanje peticija, bojkotiranje proizvoda ili kompanija koji su povezani sa društveno i etički proskribovanim vrijednostima, akcije (često humanitarne) prikupljanja novca za rješavanje određenih problema koje bi inače trebale rješavati institucije, kreiranje i širenje kritičkih, često podsmješljivih sadržaja na društvenim mrežama. Bitno obilježje ove vrste građanske participacije je da agendu diktiraju sami građani, često je potpuno nevezana za zvaničnu agendu institucija, a nerijetko dekonstruira i tačku gledišta i objašnjavajući okvir tema dnevnog reda oficijelnog diskursa. Zbog unutrašnje dinamike i hipertrofirane dramatike koja proizilazi iz sukobljenosti sa institucionalnim stajalištima i politikom, ali i psihološkog profila protesta, nekonvencionalni oblici (naročito protestni) privlače veliku pažnju medija, dobijaju skoro obavezno publicitet ne samo lokalnih medija i privlače nove učesnike, koji u svemu vide priliku i za lično pozicioniranje u političkoj, odnosno društvenoj strukturi.

Nakon ozbiljnih dilema i razmatranja među teoretičarima napokon je prevladalo mišljenje da i protestno ponašanje treba prihvatiti kao oblik građanske participacije, koji, mada može biti i dijelom konvencionalnih legalnih participativnih događaja, suštinski pripada vrsti nekonvencionalne participacije, kojoj su naročito sklone grupe mladih.

Građani koriste nekonvencionalne oblike participacije kako bi proširili prostor za utjecaj izvan birokratiziranih, normativno propisanih formi javnih rasprava te kako bi u mnogo slobodnijem individualnom i grupnom ambijentu identifikovali moćne društvene aktore (pojedince ili institucije) koji po njihovom mišljenju ne djeluju odgovorno, moralno, kompetentno, odnosno u javnom interesu.

Sa stajališta vrste komunikacijskih kanala unutar kojih se odvija interakcija građana i vlasti (na različitim nivoima) možemo razlikovati offline i online participaciju. *Offline participacija* zasniva se na informacijsko-komunikacijskom podsistemu klasičnih (tradicionalnih) kanala usmenih i pisanih komunikacija, interpersonalnih i masovnih medija i različitih oblika službenog (poslovnog) komuniciranja. Mada su dominantno obilježje konvencionalne participacije, igraju značajnu ulogu i u nekonvencionalnim participativnim događajima.

Online (internetska) participacija zasnovana je na digitalnim informaciono-komunikacionim tehnologijama, koje omogućavaju potpuno drugačiji ambijent za uključivanje građana u procese donošenja odluka. Na jednoj strani se smanjuju troškovi uključivanja i povećava komfor učesnika (učesće iz fotelje, zadržavanje anonimnosti po želji), na drugoj strani se višestruko povećavaju mogućnosti informativnog napredovanja pri istraživanju teme participativnog diskursa i nevjerojatno brzog i masovnog okupljanja istomišljenika, koje je nerijetko moguće izvesti u offline područje protestnog aktivizma. U praksi se pokazuje da online (digitalna) participacija može unaprijediti, čak i revitalizirati klasične (offline) oblike, odnosno stvoriti njihove inačice u digitalnom prostoru stvarajući kvalitativno nove elemente ekspresivne participacije čija je snaga u mobilizaciji i transformaciji političkih pritisaka putem online medija (Theocharis, 2015).

Informaciono-komunikacijski podsistem građanske participacije

Efikasna i funkcionalna komunikacija je nužan uslov svakog participativnog događaja, odnosno građanske participacije kao procesa. Profesionalno organiziran podsistem javnog komuniciranja, zasnovan na modernim konceptima, metodama, tehnikama i sredstvima komuniciranja, fokusiran podjedna-

ko na kvalitetnu i efikasnu diseminaciju informacija relevantnih za inkluziju građana u upravljanje lokalnom zajednicom i na kvalitetan feedback građana (kao pojedinaca, ali i članova različitih aktivističkih grupa) nužan je uslov za uključivanje građana u upravljanje lokalnom zajednicom.

Komunikacijski podsistem koji će efikasno podržati participaciju građana u upravljačkim procesima lokalne zajednice mora kombinirati 1) kanale informiranja (prijenosa informacija po zahtjevu građana ili na osnovu objektivne procjene korpusa potrebnih relevantnih informacija za raspravu o određenoj temi i informacija o mjestu, terminu i sadržini participativnog događaja) i 2) interaktivne kanale komuniciranja (uzajamne razmjene poruka između građana – učesnika participativnog događaja (javne rasprave, javnih konsultacija) i učesnika participativnih događaja i uprave.

Presudna su dva svojstva lokalne samouprave za uspostavljanje takvog informaciono-komunikacionog podsistema; to su transparentnost i inkluzivnost. Ova dva pojma objedinjena su u koncept otvorenosti koji danas, bar verbalno, zagovaraju sve javne institucije, jer je sastavni dio jednog šireg, imperativnog koncepta dobre javne uprave. *Otvorenost lokalnih samouprava* je ključni preduslov za participaciju građana u upravljanju lokalnim zajednicama. Međutim, to je i ključni uslov demokratije jer omogućava građanima 1) da dobiju informacije i znanje potrebno za ravnopravno učestvovanje u političkom životu, 2) efektivno donošenje odluka i 3) držanje institucija odgovornim za efekte politike koje provode. Pod otvorenošću se misli prvenstveno na spremnost lokalne administracije, uključujući i obnašatelje zakonodavnih i izvršnih funkcija (vijeća, načelnika i kabineta načelnika), da u prostor odlučivanja upuste građane i da s njima faktički dijele moć. Ta spremnost u zrelim demokratijama prevazilazi činovničku pedantnost u formalnom provođenju statutarnih (normativnih) odredbi o obaveznim oblicima i načinima institucionalne participacije građana (javne rasprave, konsultacije, referendum, javna izlaganja prostornih i regulacionih planova) u donošenju ključnih dokumenata (odluka) kojima se uređuju funkcioniranje i razvoj lokalnih zajednica (budžet, prostorni i regulacioni planovi, opoziv načelnika i sl.). Ona podrazumijeva participativnu političku kulturu, odnosno istinsku responzivnost i posvećenost ključnih ljudi u lokalnim samoupravama ideji da u kontinuiranom dijalogu sa građanima mogu unaprijediti lokalne zajednice kojima upravljaju.

Koncept otvorenosti podrazumijeva prije svega 1) transparentnost i 2) pristupačnost (inkluzivnost). *Komponenta transparentnosti* odnosi se na informacijsku otvorenost – proaktivno informacijsko djelovanje prema građanima

i zajednici koje treba osigurati informirano uključivanje građana u lokalni javni diskurs, kako o svim tekućim pitanjima agende lokalne samouprave, tako i o svim aspektima svakodnevnog života građana. Lokalna samouprava u svom svakodnevnom radu generira i akumulira ogromnu količinu podataka i informacija, praktično o svim aspektima života građana u lokalnim zajednicama. Pristup tim informacijama je u samim temeljima moći upravnih administracija, tako da se proaktivno dijeljenje tih informacija sa građanima, odnosno zajednicom, može smatrati ne samo indikatorom otvorenosti lokalnih samouprava već i indikatorom demokratske participativne kulture obnašatelja najutjecajnijih funkcija u lokalnim administracijama, odnosno njihove spremnosti na podjelu moći sa građanima. U svakodnevnoj empiriji komponenta transparentnosti se ogleda u načinu na koji se ispunjavaju obaveze iz Zakona o slobodnom pristupu informacijama, kao i načinu na koji se ispunjavaju statutarne odredbe o uključivanju građana u odlučivanje o budžetu, o upravljanju prostorom (prostornim i regulacionim planovima), javnosti rada načelnika i općinskog, odnosno gradskog vijeća, utvrđivanju prioriteta za kapitalna ulaganja, o velikim javnim nabavkama i sl.

Minimum komponente transparentnosti je zaštićen općinskim, odnosno gradskim statutima, često veoma općim normama o javnosti rada čije je provođenje prepušteno volji i logici administracije; sklonih samo formalnom ispunjavanju obaveza i očuvanju privilegovanog pristupa relevantnim informacijama na kojima se temelji njihova moć. Rijetki su slučajevi lokalnih samouprava u kojima se ostvaruje zaštićeni minimum transparentnosti, a pogotovo su rijetki slučajevi da lokalne samouprave idu iznad tog minimuma, odnosno da svoj informacijsko-komunikacijski podsustav strateški usmjeravaju na proaktivno informativno djelovanje prema građanima koje će im omogućiti da se informirano i kompetentno uključuju u upravljanje i razvoj zajednice. Administracija lokalnih samouprava nije spremna dijeliti informacije kojima upravljaju, mada su po definiciji Zakona o slobodi pristupa informacijama one javno dobro. Međutim, i sam Zakon je u tom smislu ostao nedorečen. Mada kao cilj ističe veću transparentnost javnih organa, zakonodavac ne propisuje obavezu proaktivnog objavljivanja informacija, naprotiv, propisuje prilično složenu proceduru ostvarivanja tog prava.

Transparentnost lokalne uprave, odnosno otvorenost izvora informacija prema građanima može biti pasivna i aktivna, odnosno reaktivna i proaktivna (Kurtić, 2006). Pod pasivnom transparentnošću se misli na principijelnu spremnost da se građanima, bez ikakvih zapreka, pa čak i izvan obaveza propisanih zakonom o slobodi pristupa informacijama, pruže tražene informacije u roku koji ih čini funkcionalnim. To je situacija koja je prisutna kod svih

dobro organiziranih otvorenih birokratskih organizacija pa i lokalnih uprava u demokratskim društvima. Kod aktivne, odnosno proaktivne transparentnosti pokretač informacijako-komunikacijskih aktivnosti su same lokalne uprave. One, procjenjujući objektivno relevantnost i aktuelnost informacija koje produciraju u toku svog rada, prikupljaju, sistematizuju i obrađuju ih (interpretiraju) različitim kanalima, i u formatima prilagođenim perceptivnim navikama i kapacitetima laika prosljeđuju građanima, odnosno stakeholderima. Takav pristup rezultira tzv “građanskim budžetom”. Proaktivan pristup informiranju građana podrazumijeva reformu zatečenih birokratskih kultura i organizacija, npr. kroz sisteme efekta i podsticaja koji nagrađuju naklonost participaciji, kroz sisteme konsultacije i zajedničkog planiranja sa zajednicama, te kroz jasne i pristupačne procese transparentnosti i podjele informacija itd. (Gaventa, 2004).

Za organiziranje proaktivne participativne komunikacije na raspolaganju su mnogobrojni klasični, ali i novi kanali komuniciranja; od organiziranih susreta (javnih tribina) sa građanima, do govora na prigodnim događajima, nastupa zvaničnika na lokalnim medijima, printanih formi značajnih dokumenata, objava na društvenim medijima i na zvaničnim web-stranicama, emitiranja direktnih prijenosa sjednica opštinskih, odnosno gradskih vijeća, do cijelog spektra aktivnosti odnosa s javnosti. Uspostavljanje funkcije odnosa s javnosti u lokalnim upravama je najčešći organizacioni oblik institucionalizacije komunikacija s okruženjem, pa i građanima kao stakeholderima. Krajnji dometi ove funkcije determinirani su, uz kadrovsku popunjenost i pozicioniranost u hijerarhiji odlučivanja, strateškim opredjeljenjem za monološke, odnosno dijaloške modele – za reaktivnu ili proaktivnu transparentnost uprave i administracije (institucije). Međutim, to nikada nije odluka uposlenika zaduženih za odnose s javnosti. U odabranom modelu odnosa s javnosti ogleda se responzivnost lokalnih uprava na interese i mišljenja cijelog spektra dionika društvenih procesa, pa i građana (Kurtić, 2016).

U praksama lokalnih samouprava prisutno je više nedostataka u ostvarivanju principa transparentnosti, a svi se tiču odsustva volje lokalne administracije da odustane od ekskluzivnog pristupa bazama podataka kojima raspolažu. U manifestnoj ravni to se pokazuje kroz nedostatke informacijsko-komunikacijske infrastrukture: nedovoljnu kapacitiranost, konceptualnu usmjerenost na monološke forme i obrasce komuniciranja, reaktivnu prirodu komunikacijskih podsistema, strogu kontrolu odliva podataka, nametanje klijentelističkog odnosa prema lokalnim medijima, naročito prema medijima koji se finansiraju iz budžeta, nespremnost na dodatno angažiranje na prilagođavanju administrativnog stila zvaničnih dokumenata i informacija popularnom

laičkom stilu običnih građana, odsustvo profesionalnih operatera podsistema, nedovoljno (redukcionističko) korištenje potencijala novih (mrežnih) medija, pogrešno strateško usmjerenje cijelog podsistema na izgradnju imidža i utjecaj na biračko tijelo umjesto na uspostavljanje dijaloga sa građanima i reduciranje stvarnih mogućnosti građana da koriste pogodnosti Zakona o slobodi pristupa informacijama. Ovi, ali i mnogi drugi nedostaci nepovoljno utiču na mogućnost uključivanja građana (participaciju) u procese i tokove upravljanja lokalnim zajednicama.

Komponenta *pristupačnosti* odnosi se na razvijenost infrastrukture za uključivanje građana (participaciju) u upravljanje lokalnim zajednicama, odnosno za dijalog građana sa lokalnim samoupravama. Dok se kod komponente *transparentnosti* podrazumijeva dominacija aktivnosti informiranja građana; dijeljenja informacija pod kontrolom administrativno-upravnog podsistema lokalnih samouprava, komponentu pristupačnosti definišu dvosmjerni kanali komunikacije, odnosno komunikativno djelovanje. Komponenta pristupačnosti se zasniva na ideji da je u interesu lokalne zajednice, pa i lokalne samouprave, da se omogući dotok informacija (činjenica, stavova, ideja, mnijenja, više ili manje artikuliranih iskaza interesa i volje građana) iz okruženja administrativno-upravnog podsistema lokalnih zajednica te da se uključi u kanale odlučivanja. I ovdje postoji zaštita minimuma pristupa građana procesima i mjestima odlučivanja. Normativno su uređene situacije i teme kada lokalna administracija mora uključivati građane u procese donošenja odluka. To su situacije takozvane institucionalizirane participativne demokratije; javne rasprave, javne konsultacije, referendumi građana i sl. Međutim, dinamične promjene političkog ambijenta i političke kulture, politička pluralizacija i višestranačje, osnaživanje civilnog društva i razvoj komunikacijske infrastrukture (umnožavanje i pluralizacija klasičnih medija i penetracija mrežnih medija) imperativno nameću potrebu rekonceptualizacije komponente pristupačnosti, odnosno koncepta građanske participacije pa i zaštite minimuma pristupa građana procesima i mjestima odlučivanja.

Koncept uključivanja građana u donošenje strateških dokumenata lokalnih zajednica (odazivanja na poziv lokalne administracije) treba proširiti konceptom političke participacije i političkog aktivizma kada se građani javljaju kao subjekti utvrđivanja dnevnog reda (*agenda setting*). Tako će se dati veći značaj nekim alternativnim i inovativnim oblicima participacije kojima su naročito sklone mlađe generacije. Stare (klasične) metode pristupa treba inovirati u skladu sa novim senzibilitetom i preferencijama građana. Nove metode, koje su se već iskristalizirale kroz novo medijsko ponašanje građana, treba institucionalizirati i pružiti im podršku oficijelnog informacijsko-

komunikacijskog podsistema. Prije svega treba osnažiti građane u samom procesu uključivanja; osigurati im optimalnu količinu relevantnih i inkluzivnih informacija, otvoriti im kanale uključivanja, stvoriti višestruke prilike za pristup, priznati im pretenzije na važenje te povećati vjerodostojnost procesa (urediti procedure postupanja sa informacijama – inputima građana).

Participacija i transparentnost su u simbiotskom odnosu. Transparentnost svoj puni smisao dobija samo ako je u funkciji učešća. Učešće građana je besmisleno i neproduktivno ukoliko ne vlada informacijama koje dobijaju na temelju transparentnosti uprave.

Povezanost transparentnosti i participativnog upravljanja nalazi svoj izraz promjenama u kvantitetu i kvalitetu učešća građana, masovnosti učesnika participativnih događaja i širini društvenog opsega učesnika (Crook, 2003).

Agensi komunikacijskog podsistema građanske participacije

Komunikacijski podsistem građanske participacije u lokalnim zajednicama zasniva se na tri ključna agensa: 1) više ili manje institucionaliziranim komunikacijama lokalne uprave, odnosno administracije, 2) masovnim, a naročito lokalnim medijima i 3) interaktivnim online komunikacijskim tehnologijama.

Komunikacijske prakse lokalne uprave

Determinirane su objektivnom otvorenošću lokalnih uprava, participativnom političkom kulturom (posvećenošću ideji i konceptu partnerstvu sa građanima) i spremnošću na podjelu političke moći i utjecaja sa građanima. Svi ostali faktori, kao što su zatečena neizgrađenost komunikacijskog podsistema, kadrovska nepopunjenost stručnim komunikatorima, oskudnost savremenih informacijsko-komunikacijskih tehnologija i sl., manje su značajni i utjecajni od strateškog opredjeljenja da lokalna uprava bude u efikasnoj, kontinuiranoj interakciji sa građanima kod kojih je dinamički akumulirano (u stalnom nastajanju i stalnoj evaluaciji) često mnogo značajnije i relevantnije znanje nego ono koje je pohranjeno u fajlovima općinskih, odnosno gradskih službi. To opredjeljenje (strateško) kao u svakoj birokratskoj strukturi treba biti institucionalizirano u funkciji interakcije sa građanima, odnosno građanske participacije.

Institucionalizacija participativnih komunikacija lokalne uprave faktički predstavlja operacionalizaciju generalne obaveze da 1) građanima pravovremeno osigura kvalitetne informacije o planiranom participativnom događaju (o temi, aktivnostima, ciljevima, polaznim opcijama rješenja

i o utjecaju koji će uključivanje imati na konačno odlučivanje) i 2) da instalira, organizira i servisira kanale interaktivne komunikacije kao kanale participacije, sa jasno definiranim demokratskim komunikacijskim odnosima u njima, uz učešće kompetentnih facilitatora i sa kredibilnim artikulacijama izlaznih informacija. U ovom aspektu institucionalizacije komunikacije ogleda se sraslost (uzajamno prožimanje) komunikacije i participacije. Sama participacija je ustvari komunikacija. Komunikacija je u srži svake participativne komunikacije, pa čak i nasilnih građanskih protesta.*

U operativnoj ravni veoma instruktivan je Coffmanov popis elemenata institucionalizirane participativne komunikacije lokalne uprave. Coffman pod institucionalizacijom participativne komunikacije podrazumijeva:

- da su komunikacijske aktivnosti planirane, a ne reaktivne i ad hoc;
- da su resursi (finansijski, ljudski, tehnički) alocirani;
- da su dužnosti jasno raspodijeljene;
- da se procesima komuniciranja aktivno upravlja (komunikacijske aktivnosti, kako interne tako eksterne, svima su poznate i koordinirane su);
- da su komunikacijske aktivnosti redovne, stalne, praktično rutinske;
- da komunikacijske procese implementiraju i podržavaju svi segmenti organizacije – da je komunikacija postala dio “tkiva” organizacije;
- da je organizacija kvalitativno odredila najbolji način komuniciranja — postoje standardi, pravilnici i protokoli koji se poštuju;
- da se vrši redovna evaluacija komunikacijskih praksi i rezultata,
- da postoji stalni proces učenja i unapređenja (Coffman, 2004).

Masovni mediji

Tri su osnovne funkcije masovnih medija u demokratskim društvima: 1) da budu “građanski forumi” i podstiču i omogućavaju pluralističku debatu građana o javnim pitanjima, 2) da budu psi čuvari (*watchdog*) koji alarmiraju kada se desi, ili bi se mogla desiti zloupotreba vlasti, te da 3) budu mobilizacijski akter koji potiče učenje i participaciju u političkom procesu (Norris, 2000). Svaka od ovih funkcija dobija na značaju zavisno od preovlađujućeg tipa demokratije (elitističkog, participativnog ili deliberativnog).

U *elitističkoj demokratiji* mediji imaju dvije glavne uloge. Prva se odnosi na nadzor nad integritetom i odgovornošću vladajućih struktura, a to znači

* Kada građani spaljuju sjedište (zgradu) kantonalne vlade, oni šalju snažnu političku poruku o integritetu i odgovornosti ljudi koji u toj zgradi stoluju.

razotkrivanje umiješanosti dužnosnika u nezakonite i nemoralne događaje i personalizaciju odstupanja od društvenih normi po principu “institucionalni sistem je dobar, za devijacije su krivi pojedinci”. Druga uloga se odnosi na osiguranje platforme “pseudograđanskog foruma” u kojoj mediji preuzimaju na sebe teret posredovanja između izabраниh vršitelja vlasti i javnosti. Mediji na jednoj strani pristrasnim izborom vijesti osiguravaju uvid građanima u aktuelnu političku agendu, ili je čak nameću, a na drugoj strani produciraju debatne sadržaje, kao supstitut odsustvu javne debate u empirijskoj stvarnosti, stvarajući privid pluralnosti javnosti. Pristrasnim izborom sagovornika, među kojima se uz novinare, političare, dužnosnike vlasti, razne analitičare i eksperte nađe i poneki građanin snimljen na ulici ili direktno uključen u program telefonom, iz noći u noć se pokušava predstaviti presjek javnog mišljenja koji je u osnovi manje značajan političarima nego građanima. Građani 1) dobijaju informacije o čemu trebaju misliti i koje je mišljenje većinsko te mu se treba prikloniti, ali 2) dobijaju i okvir za razumijevanje politike kao strateške igre, odnosno pukog natjecanja političkih elita (Strömbäck, 2005).

Participativni model demokracije dodjeljuje masovnim medijima ulogu koja je mnogo zahtjevnija od samog nadzora nad političkim elitama i stvaranja privida javne debate. Masovni mediji trebaju odgovoriti na zainteresiranost građana za uključivanje u političke i upravljačke procese u društvenoj zajednici koja je u određenoj mjeri praćena povjerenjem u legalne institucije. To na jednoj strani znači informativno osnaživanje građana sa dovoljno kvalitetnih, validnih, relevantnih i zanimljivo predstavljenih informacija o cijelom spektru društvenog života, sa naglaskom na institucionalni dnevni red, ali i sa ekskursima u zamračena područja, čija slika se uglavnom ne sviđa javnim dužnosnicima. Na drugoj strani mediji trebaju poticati građane da se informirano uključuju u javni diskurs i u institucionalne participativne događaje koje organizira vlast, prikazujući ih smislenim i funkcionalnim. U ovom segmentu mogu odigrati ne samo mobilizirajuću nego i facilitativnu ulogu, u dogovoru sa organizatorima participativnih događaja, ne preuzimajući obaveze pristrasnog podržavanja opcija ponuđenih u startnim materijalima. Neki od tih događaja se čak mogu i odvijati kao medijski sadržaji (debate, forumi, kontakt-emisije) sa velikim brojem uključenja građana (SMS poruke, e-mail poruke, telefonska uključivanja, ulične ankete, e-voting). Građanima se treba omogućiti mnogo veće i utjecajnije prisustvo u medijskim sadržajima, povećati reprezentativnost učešća, izbalansirati dužinu izjava građana sa dužinom nastupa političara, insistirati na potpunosti odgovora na pitanja koja postavljaju građani. To dostignuti stepen razvoja, interaktivnost i dostupnost personalnih komunikacionih uređaja već omogućava.

Za participativnu demokratiju je veoma značajno stvoriti kod građana osjećaj da mogu biti aktivni članovi političkih procesa u svojim zajednicama, a ne samo promatrači i navijači svojih političkih elita (Strömbäck, 2005). Ukratko, mediji se ostvaruju kao agensi javnog mnjenja. Ne samo da vrše monitoring raspoložena javnosti i o tome obavještavaju vlasti već i organiziraju javne medijske sesije sa povećanim uključivanjem građana o dnevnom redu na koji utjecaj mogu imati i sami građani.

Uloga masovnih medija u deliberativnom modelu demokracije proizilazi iz centralne uloge komuniciranja u ovom tipu odlučivanja. Glavna metoda deliberativne demokracije i deliberativnog modela građanske participacije je komuniciranje. Deliberativna demokracija se odvija kao informirana, racionalna i nepristrasna rasprava sudionika čiji ishodi imaju stvarni efekat na konačno odlučivanje. Da bi u njima mogli učestvovati, građani trebaju biti informirani o različitim društvenim i političkim pitanjima, uključujući relevantne, validne i potpune činjenice, različite semantičke, interesne i profesionalne perspektive formulisanja problema i predloženih rješenja te posjedovati vještine slušanja. Naravno, građani trebaju biti blagovremeno informisani o svim participativnim događajima i mogućnostima uključivanja u javni diskurs i osjećati ne samo da su slobodni iskazati svoja mišljenja nego da je institucijama koje konačno odlučuju istinski stalo do tih mišljenja.

Masovni mediji mogu u svemu tome odigrati značajnu ulogu, a u deliberativnoj demokratiji čak i više, pretvarajući se u platforme javne rasprave u kojoj građani igraju suštinsku ulogu. To je moguće zahvaljujući i konvergenciji klasičnih masovnih medija i novih, online medija, koji s Webom 2.0. dostižu neograničen interaktivni potencijal.

Generalno gledajući, od masovnih medija u zrelim demokratijama, koje su više participativne nego elitističke, može se očekivati da:

- informiraju o važnim događajima koji mogu utjecati na život građana,
- analiziraju problematizirana pitanja, razotkrivaju interesne čvorove glavnih sudionika i ukazuju na konsekvence (praktične utjecaje) pojedinih ponuđenih rješenja na život građana i stanje zajednice,
- nadziru stanje integriteta i odgovornosti nosilaca političkih i drugih društvenih funkcija te
- pluraliziraju političku javnost i čine vidljivijim manjinske i marginalne grupe.

U okviru ovih očekivanja u institucionaliziranim kampanjama građanske participacije može se projektovati i tražiti partnerstvo masovnih medija, koji

su inače pod imperativom služenja javnom interesu. Time što informiraju, tumače činjenice i događaje, mobiliziraju javnost (građane) oko vrijednosti i ciljeva, izražavaju i njeguju zajedničke vrijednosti i kulturu, masovni mediji utječu na 1) građansku upućenost u javne poslove, 2) participaciju građana u javnim poslovima, 3) osjećaj dijeljenja zajedničkih briga koje zahtijevaju zajednička rješenja i 4) osnaživanje integriteta i pojačavanje odgovornosti nosilaca vlasti.

Pozicija lokalnih medija u participativnim procesima

Naročit je utjecaj lokalnih medija na participaciju građana u lokalnim zajednicama. Veoma često lokalni mediji su jedini pa i glavni izvor informacija o lokalnim događajima i agendi lokalne samouprave. Česti su prigovori, u naučnom i diskursu organizacija civilnog društva, na nizak stupanj ostvarivanja kritičke i nadzorne funkcije lokalnih medija. Većina monitoringa lokalnih medija to potvrđuje. Politička i ekonomska pozicija lokalnih medija, kako javnih, tako i komercijalnih, gura ih u klijentelističku poslušnost strukturama vlasti, čija se moć posredstvom sistema javnih nabavki proteže i na ekonomske strukture, a time i na zakupljivanje oglasnih prostora samo u poslušnim medijima. To se odražava na preovlađujuću kulturu vijesti u lokalnim medijima; kako na odabir vijesti, tako i na uokvirivanje događaja. Teško je očekivati od lokalnih medija, pa čak i od komercijalnih (u privatnom vlasništvu), da u situaciji u kojoj se nalaze u političkom životu lokalne zajednice igraju neku drugu ulogu od one koju im je, često veoma netransparentno, dodijelila upravna administracija na čelu sa načelnikom.

Ipak, istraživanja pokazuju da je praćenje lokalnih medija, i takvih kakvi jesu, povezano s većim poznavanjem lokalnih političkih prilika i agende lokalne uprave i većim stupnjem uključivanja u participativne procese. Istovremeno, otkriveno je da se spektar pozitivnih utjecaja na participativne procese, pa čak i na samu lokalnu upravu i administraciju, širi s povećanjem broja lokalnih medija i vlasničkom raznovrsnošću (Gosselin, 2005).

Značaj kvaliteta izvještavanja lokalnih medija proizilazi iz činjenice da pojedinci djeluju kao građani tek u lokalnim kontekstima (Aldridge, 2007). Lokalni mediji i sužavaju i proširuju okvir za razumijevanje političke agende (šire sliku lokalnih zbivanja, pronalaze lokalnu kopču globalnih ili zbivanja na nacionalnom nivou) i u tom smislu su dijelom generalnog komunikacijskog podsistema društva, pa prema tome daju određeni doprinos društvenoj integraciji. Međutim, lokalni mediji ne mogu preuzeti potpunu odgovornost za dinamiku i sadržinu lokalne javne sfere, odnosno za političku pluralnost

lokalne zajednice i javne debate. Osiguranje adekvatnih informacija građanima i pružanje prilika građanima za postavljanje pitanja i dijalog sa nosiocima vlasti, odnosno za iznošenje svojih mišljenja i prijedloga o aktueliziranim pitanjima javnih politika u lokalnim zajednicama, ograničeni su mnogim faktorima koji prevazilaze principe profesionalnog novinarstva i osjećaja odgovornosti prema društvenoj zajednici i javnosti.

Online komunikacije u funkciji građanske participacije

Masovnom penetracijom informacijskih i komunikacijskih tehnologija u svakodnevni život građana i društvenih institucija povećane su mogućnosti za ostvarivanje modela deliberativne demokratije. Na jednoj strani internet i društveni mediji su postali mjesta na kojima su građani počeli otvoreno izražavati svoja mišljenja o svemu što ih okružuje, pa i o političarima i njihovim odlukama. Na drugoj strani, i političari sve više koriste internet, blogove, Facebook, YouTube, Twitter (društvene medije) da bi naglasili svoje prisustvo u zajednici (poznatost), popravili reputaciju ili odgovorili na status podrške ili kritike “prijatelja” s kojima su umreženi u virtualnu zajednicu.

Mrežna struktura virtualnih zajednica donosi novi kvalitet u komuniciranju vlade i građana. Tehničko-tehnološka svojstva mrežnih medija omogućavaju uključivanje velikog broja aktera (čak i dojučerašnjih outsajdera) u offline i online participativne događaje, pa čak i promjenu u strukturi društvene moći. Mrežna moć, odnosno utjecaj koji pojedinci imaju u virtualnoj zajednici, koji se ostvaruje kroz broj klikova, šerovanja i pozitivnih komentara na objavljene statuse, u stvarnosti se često prelijeva u moć mobilizacije na akciju u društvenim zajednicama: bilo da su to humanitarne akcije prikupljanja sredstava socijalno nezbrinutim osobama, odgovori na pozive za darivanje krvi ili organiziranje masovnih protesta građana povodom nekog djelovanja ili nedjelovanja vlasti (Branković, 2013).

Društvene mreže mogu poboljšati učešće građana u participativnim događajima. Mogu proizvoditi kreativnost i cirkulaciju znanja, ali i graditi društveni kapital pojedinih učesnika u komunikaciji i tako doprinositi novoj nejednakosti, prvo u mreži, a potom i u društvu. Možda je na to kasnih devedesetih godina, kad su online mediji bili tek u povoju, i uticala nejednakost između društvenih grupa u pogledu pristupa informaciono-komunikacionim tehnologijama, međutim danas, tri decenije kasnije, stanje se promijenilo u korist opće dostupnosti, kako izlazima tako i ulazima u sisteme online komuniciranja. Danas na uključivanje u online participativne događaje mnogo više utiču “klasični” faktori participativnog kapaciteta građana nego tehnički problem

pristupa kanalima participacije (komunikacije). Kao i u slučaju konvencionalne (offline) participacije, uključivanje u online participativnu komunikaciju zavisi od socio-ekonomskih i kulturnih osobina pojedinaca, kao i od raspoloživosti resursa za uključivanje i postojanja povoljnih podsticajnih institucionalnih uslova za uključivanje građana.

U grupi socio-ekonomskih faktora najznačajniji su: dohodak, obrazovanje i zanimanje. Potvrđena je pozitivna povezanost ova tri faktora i uključivanja u političke procese i događaje. Pojedinci s višim stupnjem obrazovanja, višim dohotkom i respektabilnijim zanimanjima ostvaruju viši stupanj političke participacije (Verba, Nie, 1972).

U faktore kulture spadaju utjecaj preferiranih vrijednosti, stavova i motivacije građana, odnos prema sopstvenoj efikasnosti i odgovornosti, pa i odgovornost prema zajednici, generalni stav prema politici i akterima političke sfere.

U resurse nužne za političku participaciju spadaju vrijeme, novac i građanske vještine – komunikacijske i organizacijske. Međutim, ne treba zanemariti i bitna strukturalna svojstva online medija, koja ih čine privlačnim za građansko uključivanje, ali i koja utiču na kvalitet ishoda participativnih događaja. Neka od njih su:

- mrežni prijenos informacija; informacije teku od mrežnog čvora do mrežnog čvora koji su međusobno isprepleteni i dostupni za pristup (otvoreni), što omogućava razmjene sa pojedincima veoma različitih interesa, stavova, uvjerenja, socijalnih i profesionalnih statusa, s kojima u offline stvarnosti teško da bi se imalo prilike uspostaviti komunikaciju;
- mreže prevazilaze sva uobičajena ograničenja offline komunikacija (prostor, vrijeme, status u socijalnoj stratifikaciji, stroga podjela uloga komunikatora i recepijenata);
- nastup u mrežnoj komunikaciji može rezultirati liderskim pozicioniranjem; ostvarivanjem “mrežne moći” (Castells, 2011) koja može prevazići empirijsku moć, a to je veliki izazov za sve one koji žele tu moć;
- mrežna moć se sve više, posredstvom klasičnih masovnih medija, prenosi i na moć u offline javnom diskursu – mrežni izvori su veoma često citirani u offline medijima, a statusi na mreži su sve češći izvor njihovih vijesti, pa je konvergencija medija potpuna;
- mrežne komunikacije omogućavaju, pa i podstiču, društveno prestrukturiranje, odnosno stvaranje novih subidentiteta, zasnovanih na nekim do tada marginaliziranim obilježjima. Svaki pojedinac relativno jednostavno može na mreži pronaći sebi slične i uživati u mentalitetu svoje grupe,

osjećajući se komotno, bez obzira na mjeru razlikovanja od većine;

- nastup u mreži može ostati anoniman i tako otkloniti inhibicije od diskriminacije (po nekom obilježju) ili strah od posljedica iznošenja kritičkog stava, naročito u slučajevima kada su informacije koje unose ili traže u konfliktu sa dominantnim vrijednostima društvene zajednice, odnosno kolektivnog identiteta.

Kada se pojavio, internet je dočekan sa velikim optimizmom. U internetu je viđena nova, ničim ograničena, slobodna javna sfera, čiji sudionici ne samo da imaju pristup ulaznim kanalima komunikacije i nameću dnevni red javnog diskursa već imaju i mogućnost da pristupom megabazama podataka sami kreiraju optimalni stupanj sopstvene upućenosti u teme javnog diskursa (Barber, 1998). Nije trebalo dugo da, pod utjecajem empirijskih istraživanja, prevladaju umjereniji stavovi. Pokazalo se da digitalni mediji nemaju učinak socijalnog izravnavanja kojem su se neki nadali. World Wide Web nije doveo do masovne političke mobilizacije mladih (Jensen, 2013). Otkriveno je da političari nove medije (Web 2.0 alate) koriste na stari (monološki) način – emituju informacije o sebi, da bi opravdavali svoje politike i postupke, radije nego da komuniciraju sa građanima. Uočen je nizak stupanj angažiranja ogromnog broja sudionika u online komunikaciji. Sveden je na klikanje (slaktivizam) i šerovanje (Morozov, 2009).

Opće je mišljenje u relevantnoj naučnoj javnosti, u oblasti politologije i komunikologije, da političari ne koriste ni približno strukturalne interaktivne mogućnosti online medija (interneta i društvenih mreža) za komunikaciju sa građanima. Ta činjenica objašnjava i slabu pozicioniranost novih medija u institucionalnom podsistemu građanske participacije lokalnih zajednica. Mada većina političara verbalno prihvata i podržava neposredno uključivanje građana u diskurs o aktuelnim javnim politikama društvene zajednice, pa i transparentnost i inkluzivnost političkih i upravnih procesa i događaja kojima upravljaju, u stvarnosti se ponašaju potpuno drugačije, održavajući zakržljanim komunikacijske elemente, naročito interaktivne, participativnog podsistema upravljanja.

Istraživanjima je utvrđeno više razloga kojima bi se mogao objasniti ovakav, uglavnom površan i marginalizirajući odnos prema online medijima. Među njima se ističu:

- nedostatak resursa, prije svega znanja i kadrova koji bi kontinuirano opsluživali jedan takav podsistem;
- zaziranje ili strah od otvorenog sučeljavanja sa moguće veoma kritički nastrojenim građanima, koji su uglavnom i pod utjecajem općeg

negativnog imidža političara, u jednoj nekontrolisanoj komunikacijskoj situaciji;

- preovlađujuću monološki stil (kultura) komuniciranja i upravljanja; manifestira se kao generalna orijentacija političara na izgradnju i upravljanje imidžom i instrumentalizaciju online medija u tu svrhu. U tom smislu političari, na svim nivoima vlasti, u društvenim medijima vide korisne alate za interakciju sa novinarima ili kolegama, odnosno za kontrolisano emitiranje informacija o umiješanosti u pozitivne događaje ili saopštavanje stavova i mišljenja o aktuelnim događajima i dnevnim top vijestima. Zajednička osobina svih ovih načina upotrebe online medija je kontrola komunikacijske situacije i same komunikacije;
- nespremnost na podjelu komunikacijske i empirijske moći sa građanima koja ide uz direktnu transparentnu komunikaciju sa njima.

Političari se osjećaju veoma nesigurno u online sferi u kojoj se njihov utjecaj na najznačajnije komponente komunikacije (tematiziranje, uokvirivanje i doziranje informacija) svodi na najmanju moguću mjeru. Njihova perspektiva iz koje se odnose prema online medijima je različita u odnosu na perspektivu građana. Građani su zainteresiranija strana i u online medijima vide instrument redistribucije političke moći. To se vidi u njihovom dominantnom svakodnevnom prisustvu na društvenim mrežama, koje se ipak ne može okarakterizirati samo kao klikativizam (aktivizam niskog intenziteta). Zavisno od tema dnevnog diskursa (koje više ne nameću samo tradicionalni mediji i uređivani informativni portali), rasprave mogu biti veoma žustre, kritički obojene, masovne, sa novim idejama i novim rješenjima za stare probleme. I u konačnici, takve debate se, bez obzira na temu, uglavnom referiraju na vlast i njenu efikasnost i odgovornost. To bi mogao biti dobar razlog samim političarima da se i sami uključe i da bar pokažu da su prisutni. Naravno, otkriće da ih druga strana sluša povratno bi ojačalo motive za uključivanje građana.

Online mediji u poređenju s tradicionalnim medijima imaju neuporedivo veći demokratski kapacitet. To mogu zahvaliti destabilizaciji kontrole (svojevrsne tradicionalnim medijima) nad produkcijom i distribucijom sadržaja. Integracija uloge konzumenta (potrošača) i uloge producenta (proizvođača) informativnih sadržaja u ulogu *prosumersa* (*konzument / producent*) (Jenkins, 2006) ima potencijal da promijeni arhitekturu javne sfere (Bentivegna, 2006). Mada se najčešće povezuje sa deliberativnom demokracijom i sa prodorom građana u javnu sferu, internet i društveni mediji (online komunikacije) su funkcionalne i u elitističkoj i klasičnoj participativnoj demokraciji.

U elitističkoj demokraciji internet postaje veoma moćnim i efikasnim alatom u političkim izbornim kampanjama, ali i u ostvarivanju nadzorne funkcije javnosti (otkrivanja slučajeva narušavanja integriteta i odgovornosti javnih funkcionera i uzbunjivanja javnosti). Institucije ih koriste kao nadopunu već postojećeg komunikacijskog aparata. U participativnoj demokraciji online mediji i tehnologije, osim pristupa većem broju pluralnih i međusobno neovisnih izvora informacija i vijesti, pa i veoma kompetentnih stručnih izvora, građanima omogućavaju da kroz interaktivna sučeljavanja sudjeluju u kreiranju agende javnog diskursa, povezuju se i komuniciraju s drugim građanima, ali i s političkim elitama, te da neposredno učestvuju, uz nizak trošak uključivanja, u participativnim događajima. Politički akteri, nosioci vlasti, zahvaljujući online medijima, i pored povećane dinamike i složenosti političkih procesa i objektivne preopterećenosti, uspijevaju komunicirati sa građanima, pa čak te komunicacije i personalizirati (Chadwick, Stromer-Galley, 2016).

U deliberativnom ambijentu *online mediji postaju prostorom "digitalne javne sfere"* koju odlikuju skoro apsolutna inkluzivnost (nažalost i za kreatora lažnih vijesti, govora mržnje i pokušaja racionaliziranja destruktivnih programa i aktivnosti), odsustvo bilo kakvih obaveza prema tradicionalnim vrijednostima, pristup marginaliziranih i manjinskih grupa, suprotstavljenost offline javnoj sferi, ali i usitnjavanje javne sfere na mnogo malih javnosti.

Conclusion

In its daily work, the local government generates and accumulates a huge amount of data and information on various aspects of citizens' lives. The power of the administration is based on controlling access to the sources of this information. Proactive sharing of institutional information with citizens is an indicator of the openness of local governments and the democratic participatory culture of the administration, i.e. their readiness to share power with citizens. Changing the power ratio in decision-making in local communities is possible only when the power ratio in the communication subsystem changes. This means the renouncement of political leaders and holders of administrative functions from defending the status quo in the channels of dominant influence on media content. From the perspective of citizen participation in local self-governments, this refers to local media and institutional channels of public relations (official websites) developed by local government structures.

The communication subsystem that will effectively support the participation of citizens in the management processes of the local community must

combine 1) information channels (transmission of information at the request of citizens or based on an objective assessment of the corpus of relevant information needed to discuss a topic and information about the place, date and content of participatory event), and 2) interactive channels of communication (mutual exchange of messages between citizens – participants in participatory events (public hearings, public consultations) and participants in participatory events and administration.

The openness of local government towards civic participation implies a professionally organized institutionalized subsystem of public communication, based on modern concepts, methods, techniques and means of communication, focused on quality and efficient dissemination of information relevant to citizen involvement in local community management and quality citizen feedback. Such a system institutionalizes and incorporates into its structure new ways of participation, which have already crystallized through the new media behavior of citizens. In this aspect of the institutionalization of unconventional communication, the fusion (mutual permeation) of communication and participation is reflected.

The technical-technological properties of online media enable the involvement of a large number of participants in offline and online participatory events and even a change in the structure of social power. However, this involvement, in the phase of general availability of new media, does not depend only on the availability of information and communication technologies, nor on the skills of use, the complexity of which is minimized. Today, involvement in online events is much more influenced by “classic” socio-economic, cultural and even psychological factors of citizen participation. Not insignificant is the influence of the essential, structural features of online media, which make them attractive not only to citizens but also to politicians and holders of administrative functions at different levels of government for inclusion in public discourse.

Literatura

- Albrechts, Louis; Mandelbaum, Seymour (2005) *The Network Society: A New Context for Planning*. London: Routledge.
- Aldridge, Meryl (2007) *Understanding the Local Media*. Berkshire: Open University Press.
- Almond, Gabriel A.; Verba, Sidney (1963) *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Newbury Park: SAGE Publications.
- Arnstein, Sherry R. (1969) A ladder of citizen participation. *Journal of the American Planning Association* 35(4), 216-224.
- Barber, Benjamin R. (1998) *A Place for Us: How to Make Society Civil and Democracy Strong*. New York: Hill and Wang.
- Bentivegna, Sara (2006) Rethinking Politics in the World of ICTs. *European Journal of Communication* 21(3), 331-343.
- Branković, Zoran (2013) *Pobuna na mreži. Društvene mreže i građanski aktivizam. Facebook prosvjedi u Hrvatskoj*. Osijek: Kulen vizija.
- Castells, Manuel (2011) A network theory of power. *International Journal of Communication* 5, 773-787.
- Chadwick, Andrew; Stromer-Galley, Jennifer (2016) Digital media, power and democracy in parties and election campaigns: party decline or party renewal? *The International Journal of Press/Politics* 21(3), 283-293.
- Coffman, Julia (2004) *Strategic Communications Audits*, Communications Consortium. Washington DC: Media Center. Dostupno na: <http://www.mediaevaluationproject.org/WorkingPaper1.pdf>, pristupljeno 10. 11. 2021.
- Cohen, John M.; Uphoff Norman T. (1980) Participation's Place in Rural Development: Seeking Clarity through specificity. *World Development* 8(3), 213-235. Dostupno na: <http://www.kenyalaw.org/klr/fileadmin/pdfdownloads/Acts/ConstitutionofKenya2010.pdf>, pristupljeno 01. 11. 2021.
- Crook, R. C (2003) Decentralisation and Poverty Reduction in Africa: the Politics of Local-Central Relations'. *Public Administration and Development* 23, 77-88.
- Dahl, Robert A. (1961) *Who Governs?* New Haven – London: Yale University Press.
- Dahlgren, Peter (2013) *The Political Web: Media, Participation and Alternative Democracy*. London: Palgrave Macmillan.
- Diamond, Larry, Morlino, Leonardo (2004) The Quality of Democracy: An Overview. *Journal of Democracy* 15(4), 20-31.
- Gaventa, John (2004) Strengthening Participatory Approaches to Local Governance: Learning the Lessons from Abroad. *National Civic Review* 93(4), 16-27.
- Gosselin, Tania (2005) The Influence of Local Media on Local Government Performance and Why It Matters. In Soós, Gábor; Zentai, Violetta (eds) *Faces of*

Local Democracy: Comparative papers from Central and Eastern Europe. Budapest: Open Society Institute – Local Government and Public Service Reform Initiative, 123-167.

Habermas, Jürgen (2013) Politička komunikacija u medijskom društvu: da li demokracija još uživa spoznajnu dimenziju? Utjecaj normativne teorije na empirijska istraživanja. *Politička misao* 50(2), 145-160.

Held, David (1990) *Modeli demokracije*. Zagreb: Školska knjiga.

Held, David (2006) *Models of Democracy*. Cambridge: Polity Press.

INGO (2009) Code of good practice for civil participation in the decision-making process, Adopted by the Conference of INGOs at its meeting on 1st October 2009. CONF/PLE(2009)CODE1. Dostupno na: <https://rm.coe.int/16802eed5c>, pristupljeno 17. 11. 2021.

Jenkins, Henry (2006) *Convergence culture. Where Old and New Media Collide*. New York: New York University Press.

Jensen, Michael J. (2013) Neither Autonomy Nor Elite Steering: A Political Communication Analysis of Campaign and General Tweeting in the 2012 U.S. Election. APSA 2013 Annual Meeting Paper, American Political Science Association 2013 Annual Meeting, Dostupno na: SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2301227>, pristupljeno 10. 11. 2021.

Kaase, Max; Barnes, Samuel H. (1979) In Conclusion: The Future of Political Protest in Western Democracies. In Barnes, Samuel H.; Kaase, Max et al. *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*. Beverly Hills, CA: SAGE.

Kaase, Max; Marsh, Alan (1979) Political Action Repertory: Changes over Time and a New Typology. In Barnes, Samuel H.; Kaase, Max et al. *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*. Beverly Hills, CA: SAGE.

Kurtić, Najil (2006) *Kôd novinarstva*. Sarajevo: Institut media plan.

Kurtić, Najil (2016) *Odnosi s javnostima*. Sarajevo: University press.

Kurtić, Najil; Bektašagić, Azra, Žabić, Alma (2002) *Javne konsultacije*. Tuzla: Kanadski urbanistički institut BiH.

Lam, Wai-Man (2003) An alternative understanding of political participation: Challenging of the myth of political indifference in Hong Kong. *International Journal of Public Administration* 26(5), 473-496.

Marsh, Alan (1977) *Protest and Political Consciousness*. London: SAGE.

McQuail, Denis (1994) *Mass Communication Theory*. London: SAGE.

Morozov, Evgeny (2009) The Brave New World of Slacktivism. *Foreign Policy Magazine*, 19. 3. 2009. Dostupno na: <https://foreignpolicy.com/2009/05/19/the-brave-new-world-of-slacktivism/>, pristupljeno 19. 11. 2021.

Norris, Pippa (2000) *A Virtuous Circle: Political Communications in Postindustrial Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.

Norris, Pippa (2003) *Young People & Political Activism: From the Politics of Loyalties to the Politics of Choice?* Report for the Council of Europe Symposium: "Young people and democratic institutions: from disillusionment to participation." Strasbourg, November 27–28, 2003. Dostupno na: <http://www.hks.harvard.edu/fs/pnorris/Acrobat/COE.pdf>.

Offe, Claus (1999) Sadašnje povijesne tranzicije i neke osnovne opcije oblikovanja društvenih institucija. *Politička misao* 36(4), 18-37.

Parry, Geraint; Moyser, George; Day, Neil (1992) *Political Participation and Democracy in Britain*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pateman, Carole (2012) Participatory Democracy Revisited. *Perspectives on politics* 10(1), 7-19.

Strömbäck, Jesper (2005) In Search of a Standard: four models of democracy and their normative implications for journalism. *Journalism Studies* 6(3), 331-345.

Teorell, Jan (2006) Political participation and three theories of democracy: A research inventory and agenda. *European Journal of Political Research* 45(5), 787-810.

Theocharis, Yannis (2015) The Conceptualization of Digitally Networked Participation, *Social Media + Society*, 1-14.

Uhlaner, Carol J. (2001) Participation: Political. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 11078-11082. Dostupno na: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B0080430767011876>, pristupljeno 18. 11. 2021.

Verba, Sidney; Nie, Norman H. (1972) *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*. Chicago: The University of Chicago Press.

Vozab, Dina (2019) (Ne)informirani građani. *Politička participacija u novom medijskom okolišu*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.